

НЕШТО МАЛО О КОЗАЦИМА И ЊИХОВОМ ОДНОСУ СА СРБИМА

Један од славнијих докумената у историји дипломатске преписке је одговор козака из Запорожја турском султану, написано између 1672. и 1680. Султан је напао козаке у утврђењу Сич, они га потукли, и убрзо добили његово писмо.

Иља Рјепин је, двеста година касније, насликао слику “Запорошки козаци пишу писмо турском султану”.

***

Турски султан Мехмед IV козацима из Запорожја

Ја султан, син Мехмедов, брат сунца и месеца, унук и изасланик Бога, владар Македоније, Вавилона, Јерусалима, Горњег и Доњег Египта, цар над царевима, владар над владарима, непобедиви витез, чувар гроба Исуса Христа, повереник изабран од Бога лично, нада и утеха муслимана, заштитник и бранитељ хришћанства – наређујем вам, козаци из Запорожја, предајте се добровољно и без отпора и немојте ми досађивати више са вашим нападима.

Козаци из Запорожја Мехмеду IV

Теби турска сатано, брате и друже црног ђавола, секретару Луцифера самог, поздрав. Којег си ти ђавола витез, маму ти твоју? Твоје армије се не бојимо уопште, на земљи и на мору у нашим чајкама борићемо се против вас сотона до последњег. Ти некрсту, звери Вавилона, скрнавитељу светог Јерусалима, јebачу коза из Александрије, свињска главо Египта (Доњег и Горњег), јерменска свињо и татарски јарче, коњокрадице из Канајамета, зликовче из Анадолије, унуче ђавола лично, будало, ти свињски брабоњче, магарећа гузице и кловне из Хада, месарско псето, некрштена волино, нека ђаво носи тебе и све Турке. То је све што ми козаци имамо да кажемо, гадан си и својој мајци, а куд хришћанима да владаш. Датум не знамо, јер

календар немамо, месец је на небу, година у књизи, нама је исти дан овде ко и теби тамо. Ти и твоји Турци можете нас пољубити у дупе.

Тарас Буљба у Банату

Мало ко није чуо за измишљеног запорошког козака чији је лик 1835. године створио и прославио Николај Гогољ. Али, ретко ко зна да су „Тарасови козаци“ каријеру окончали у – Србији!

Запорошка Сеч је од 16. до 18. века била средиште козака на југоистоку Украјине, иза брзака реке Дњестар. Чинили су је руски и украјински сељаци и изванредан број татарских пребега, а до 17. века били су делимично независни од Руског царства.

Тек на Земаљском сабору у Москви, 1653. године, Запорошка козачка војска, са хетманом Богданом Хмељницким, ступила је у поданство руског цара. Козаци су, практично, преузели улогу сличну аустријским граничарима – одбрану државне међе од упада турско-татарске и војске пољско-литванске уније. Но, нестални и недисциплиновани, стално су стварали невоље Руском царству. Трвења су прерасла у отворени сукоб кад је хетман Иван Мазепа 1709. године потписао савез са шведским краљем Карлом XII против Русије, па је цар Петар I наредио да се Запорошка Сеч уништи. Но, под претњом новог рата са Турском, царица Ана Ивановна је, 1733. године, на истим просторима обновила такозвану нову Запорошку Сеч. Након Кучук-Карнаџијског мира 1774. године, по коме је Русија изашла на Црно море, Запорошка Сеч је изгубила улогу граничарског бедема. Осим тога, козаци су и даље били недисциплиновани поданици, поготово од када су почели да нападају Србе насељене на њиховим границама. Тако је царица Јекатерина II, 5. августа 1775, донела манифест о „коначном уништењу Запорошке Сече“.

Срби на границама Сече

До тог времена, на границама, па и на самом подручју Сече населио се велики број Срба и других бивших поданика Аустријског царства. Тако је још 1729. године „старом“, „земаљском“ или „ландмилицијском“ (да би се разликовао од касније основаног, „новог“, „насељеничког“) српском хусарском пуку („жолнерима“, основаним 1724. године) мајора Ивана Албанеза додељен простор у Бахмутској провинцији, у близини тврђаве Тор (од 1784 – Славјанск). Но, како је пук, касније преведен у „походни“, јурио са фронта на фронт, на одређено место коначно је постављен тек 1733. године. Иако се јединица, практично, врло ретко налазила у сталном одредишту, од значаја је чињеница да се Тор налазио на самој граници Запорошке Сече, што је изазивало сталне сукобе српских хусара са Запорошцима. Након што је Албанез ишчезао у Персијском походу (око 1732), команду над јединицом преузео је мајор Михајло Стојанов а, након његове смрти, 1764. године, Петар Текелија. Он и део старог српског походног хусарског пука, иначе „угашеног“ око 1785. године, играће пресудну улогу у коначној судбини Запорошке Сече.

Петар Текелија се у Русију преселио 1748. године и тамо постигао сјајну војничку каријеру, „догуравши“ до чина генерал-аншефа. За њега је чувени фелдмаршал Суворов изјавио да је био рођени хусар и ненадмашни мајстор у руковању сабљом. Петар је био унук оберкапетана аустријске Поморишке „ландмилиције“ у Араду Јована Текелије, коме је за стечене заслуге бечки двор доделио племићку титулу.

Но, највећи прилив српских избеглица у Русију забележен је од средине 18. века.

Укидање војне крајине

Карловачким миром од 26. јануара 1699, Аустрији је, наиме, припала Бачка и део банатског Поморишја, док је Темишварски ејалет (Банат) остао у саставу Отоманског царства. У добијеном делу Баната посебна комисија окупила је 1701. године граничарску „земаљску“, „ландмилицију“ и ланац „чардак“ распоређених дуж границе. У поморишкој „ландмилицији“ служили су Ђурка Шевић, који је на месту оберкапетана у Араду наследио старог Јована Текелију, те Јованови синови Ранко и Јован Текелија, капетани чанадски. Десет година касније, у Печкој је оберкапетан био Јован а капетан – Михаило Хорват, док се у Чанаду на месту оберкапетана и даље налазио Јован Шевић, а његови синови Живан и Петар служили су као капетан и „хаднађ“ (поручник). Исте чинове имали су и Јован, као и помињани Петар, синови Ранка Текелије.

Али, Аустрија је већ Пожаревачким миром 1718. године коначно добила цео Банат, па је такозвани Темишварски Банат устројен као војничка провинција. Истовремено, граница је померена далеко на југ, чиме је Поморишко-потиска војна крајина изгубила сваки значај. Тако је, чланом 18. Закона од 1741. године, решено да се Поморишка и Потиска граница укину, граничарска места потпадну под цивилну власт а „развојачени“ Срби преселе у Банат – или у део који је требало да буде под цивилном управом, или у део где се предвиђало стварање нове границе. Истина, ову одлуку било је тешко спровести у дело. Срби ни по коју цену нису хтели да изгубе „милитарски“ статус и повластице и да постану „провинцијални паори“, препуштени на милост угарском племству.

За то време Мађари су вршили притисак да им се спорне земље што пре потчине. Бечки двор нашао се на муци – колико им је била потребна подршка Будима у тадашњим ратовима, још више им је значила искусна српска граничарска милиција. Одлука о гашењу границе потврђена је 1750. године. Но, законски члан из 1741. године није тачно одредио судбину шајкашких чета (речне флотиле на Тиси и Мурешу). Ова трупа била је неопходна за подухвате на токовима Саве, Дунава и Тисе, односно дуж нове границе. Коначно, 1763. године, у троуглу Бачке, између токова Дунава и Тисе, основан је Шајкашки граничарски батаљон број 77 с три чете попуњене српским кадром из Титела, Лока, Мошорина, Вилова, Гардиноваца и Жабаља. Три године касније, од „милитара“ Чуруга, Горњег и Доњег Ковиља, Каћа, Шајкаша те Гардиноваца, основана је и четврта чета.

Осталим граничарима дозвољено је да до Михољдана 1751. године одлуче да ли ће остати у „милитарском“ положају или ће изабрати цивилни живот у „провинцијалу“. Јужни делови Тамишког Баната, наиме, до тада су били претворени у нову Банатску војну крајину, док је северни део припао цивилној управи („провинцијалу“). Тако је међу српским становништвом настао раскол, 2400 породица преселило се делом на просторе предвиђене за нову границу а делом – у цивилни део Баната (одакле је доста њих прешло у оближњу Бачку), део је укључен у шајкашки батаљон, а они најозлојеђенији „незахвалношћу“ Беча – одлучили су се за сеобу у Русију.

У Банатској крајини до краја 1753. године основано је осам „ландмилицијских компанија“ (чета) хусара (коњаника) и „пандура“ (пешака). Но, ради боље дисциплине и устројства, 1765. године гранична „ландмилиција“ претворена је у „регуларни“ Немачко-банатски пешадијски граничарски пук број 12.

Сеобе у Русију

Најтврдокорнији Срби ипак су се одлучили за сеобу у Русију, баш како је то у „Сеобама“ описао Милош Црњански. Сеоба, разумљиво, није спроведена одједном. Први је од Марије Терезије, 5. јула 1751, дозволу за исељење добио Јован Хорват, оберкапетан „ландмилиције“ у Печкој, који је за Русију, са својим присталицама, кренуо септембра исте године. Хорвату је у Русији, 11. јануара 1752, додељена

титула генерал-мајора, административно-територијална јединица на десној обали Дњестра названа Новом Србијом (у северозападном делу Запорожја, на простору Кодацке и Бугогардовске паланке запорошке војске), али и обавеза да оснује два хусарска и два пандурска пука. Хорват је тешком муком успео да оснује хусарски пук Хорвата, „новосрпски насељенички“ хусарски пук те два пешадијска пука.

Друга група, на челу с чанадским оберкапетаном Јованом Шивићем и Рајком (де)Прерадовићем кренула је из Потисја и Поморишја септембра 1752. године. Због српских трвења и сујете, ови официри нису хтели да се потчине Хорвату па је њихова група, одлуком од 17. маја 1753, насељена од Бахмута до Лугана, према Дону, на јужним границама Запорошке Сече, оснивајући такозвану Славјаносербију. Срби су овде 1754. године створили насељеничке хусарске пукове Шевича и Депрерадовича. У суштини, оба подручја чинила су засебну аутономну област, непосредно потчињену Сенату и Војном колегијуму а била су верна копија аустријске војне границе, намењене одбрани царства од упада Турака. Због различитог духа и обичаја, досељеници су били у сталном сукобу са староседеоцима – запорошким козацима.

Укидање Нове Србије

Без обзира на повластице и поштовање руског двора, становници ових насеобина ускоро су доживели судбину сличну оној која их је натерала на сеобу из Аустрије. Услед све мањег прилива српских досељеника а повећаног насељавања Малоруса, сталног трвења између Хорвата, Шевича и Депрерадовича, као и престанка опасности од турске најезде, обе покрајине губиле су српску особеност и оправданост аутономије. Тако је Указом од 22. марта 1764. Нова Србија претворена у Новоросијску губернију а месец дана касније Славјаносербија је постала провинција исте губерније. Даље, Хорватов хусарски пук је 22. марта преименован у Црни, 1. и 2. пандурски преуређени су у Жути хусарски пук, а 11. марта је од Славјаносербских хусарских Шевича и Депрерадовича створен Бахмутски хусарски насељенички пук.

Како је већ речено, десет година касније донета је и одлука о укидању Запорошке Сече. Главна улога у овом подухвату поверена је управо трупама Петра Текелије. Док је главнина војске опколила Сеч, Текелија је 4. јуна с ескадроном свог бившег „старог“ српског походног хусарског пука, Орловским пешадијским пуком, и артиљеријом, ушао у спољње утврђење. У безизлазној ситуацији, Запорошци су се без отпора повиновали царској наредби и напустили Сеч. Велики број козака одлучио се за пресељење у Османско царство, у нади да ће тамо моћи да сачува заједницу и обичаје и да се бави риболовом на лиману Дњестра и обалама Црног мора. Но, Турска није желела да нове, непоуздане поданике окупи на једном месту и тако је започело њихово сељакање по разним провинцијама. Расељавање козака након укидања Сече, недостатак јединственог центра и јасне војне организације, не само да су довели до дезоријентације Запорожаца него и до сумњичавог погледа на даљу будућност под турским султаном.

Уз обале Тисе

Након укидања Потиско-поморишке границе и исељавања српских граничара у Русију, Аустрија је схватила да је велики део Војводине слабо насељен а поготово да се појавио недостатак искусних војника граничара. Тако је 10. јануара 1769. бечки Дворски ратни савет спровео низ мера које би омогућиле повратак исељеника или врбовање нових добровољаца, спремних да се населе на опустелим просторима.

Током руско-аустријско-турског рата 1769–1774, аустријски генерал Габријел фон Сплењи прешао је галицијско-пољску границу и запосео део Молдавије, који је 1775. године и званично припојен Аустрији. За намесника нове покрајине постављен је

генерал Карл фон Енценберг, који је читаво подручје, богато буковим шумама, назвао – Буковином. Десет година касније, Черновицки округ, с Черновицем као седиштем Буковине, припојен је аустријској Галицији и нашао се на граници турског дела Молдавије. То што Кучук-Карнаџијским миром (1774) и Ајнали-Кавакском конвенцијом (1779), Влашка и Молдавија нису више биле под непосредном влашћу Турске, омогућило је Аустрији да овде несметано врбује нове поданике и регруте. Тако је аустријско посланство у новој „престоници” Молдавије, Јашију, започело отворену агитацију.

Већ априла 1785. године, аустријски аташе у Јашију, капетан Бадеус, јавио је генералу Енцелбергу да су се пријавили бивши запорошки козаци, спремни да служе у Аустрији као граничари коњаници, пешаци и шајкаши. Генерал је о овоме одмах обавестио бечки Дворски ратни савет и затражио упутства. Већ 27. априла Савет је одговорио да је вољан да ове људе насели дуж Тисе, у Темишварском Банату и Бачкој. Овај предео је за њих био најзгоднији, јер се граничио са Немачко-банатским граничарским пуком и Шајкашким батаљоном – јединицама које је требало попуњавати новим борцима. Осим тога, овде је било пуста где су козаци могли да добију земљиште и храну за коње, а истовремено да се на Тиси обучавају служби у шајкашкој флотили. Одлучено је да се запорошки козаци прикупљају у Буковини, одакле би прелазили у Ердељ и Темишварски Банат. При томе, одбијена је свака помисао о додељивању аутономије (неке врсте Банатске или Бачке Сече) као и о самосталном оснивању јединица са сопственим заповедницима. Но, остаје отворено питање униформе коју је требало да носе нови аустријски регрути.

Прилично неодлучни, козаци су лутали између захтева да остану у националном костиму или да добију аустријску војничку „мондуру” (униформу). Беч је, наводно, прихватио да задрже одећу сличну својој. На једином сачуваном графичком приказу из епохе, Запорошци су приказани с високим, кожним шеширом с ободом, украшеним белим чапљиним пером (на другом месту, тврди се да је перо било зелено). Сукнена црвена блуза по ивицама била је украшена самуровином, а крагна се продужавала у капуљачу. Уместо војничког шињела, носили су кабаницу. Преко широких, жутих панталона, налик турским шалварима с неколико џепова, навлачили су црвене чарапе и кратке чизме у којима су скривали два пиштоља. На чизмама су, наводно, имали мамузе украшене сребром.

Око појаса се налазио свилени појас за који су затицали још два пиштоља и двосекли нож. На десном боку им је висила торба за личне ствари а на левом – дуванкеса. Сабља и копље увек су били окачени о седло. Али, тешко је поверовати да су војници Немачко-банатског пука и Шајкашког батаљона били одевени мимо аустријских прописа. То се тиче и пушке. У документима се среће тврдња да су и даље носили своје оружје, али и да су од команде добили прописне војничке мускете. У то време, наиме, сваки граничар имао је тачно одређену ратну, походну, те „кућну мондуру” – униформу коју је носио током кордонске службе у месту станишта. Овако шаролику одећу евентуално су могли да носе само „фрајкори” (добровољци) или, можда, „ландмилиција” у Бачкој жупанији.

Успон и пад „војвођанских” козака

Први Запорошци почели су да се пријављују 20. маја 1785. године. Након преласка границе, прикупљали су се око Тисе, у шанчевима бивше Потиске „ландмилиције” код Сенте. У договору са Славонском командом, Енцелберг је на зборно место, због сродног језика, послао официре српске националности на челу с ротмистром Чакитијевићем и мајором Ђорђем Кнежевићем из ердељског хусарског пука „Надвојвода Леополд Александер” број 2, те једног војног хирурга задуженог за преглед придошлица. Осим тога, у ову област упућен је, ради одржавања реда, из Печке драгонски пук „Карл фон Виртенберг” број 38. Нажалост, лекар је установио

да од толико хваљених козака релативно мали број испуњава услове за војну службу. Почетком 1786. године, ради распореда војно способних и оних Запорожаца погодних само за пољопривредне радове, одређена је комисија коју су чинили бачки поджупан и царски саветник Јанош (Јанко) Латиновић, потомак чувене српске племићке породице пореклом из Херцеговине, затим заповедник Славонског генералата из Петроварадина, генерал Јохан Ценејн (који ће 1804. године успоставити прве везе са српским устаницима), као и чланови угарске намесничке управе из Будима и државног војног савета из Беча. Нови регрути

размештени су у Сенти, Сомбору и Суботици, а касније су премештени ближе турској граници – у Петроварадински шанац (данас Нови Сад), Тител, Ковиљ и Панчево. Део козака распоређен је у Немачко-банатски пук, део у Шајкашки батаљон а они неспособни за ратну службу – у „паоре“ дужне да по потреби попуњавају редове градске милиције у Суботици, Новом Саду, Сомбору и Трговишту у Бачкој жупанији, и у неколико насеља Потиског дистрикта. Тако се круг затворио: козаци који су у Украјини малтретирали Србе насељене из ових крајева, и које су ти исти Срби као део руске војске протерали из Сече, сада су се населили на имања и у куће српских породица, ратујући с њима за рачун бечког двора!

Тек након насељавања Запорожаца, аустријска команда срела се с дисциплином која је раније задавала главобољу и Русима. Запорошци су се, наиме, невероватном брзином навикли на домаћу ракију којом су у потпуности заменили вотку и пили је у таквим количинама да је власт била приморана да забрани сваку трговину алкохолним пићима!

Ускоро је избио нови, аустријско-руско-турски рат (1787–1792), па је мобилизација аустријске војске почела 10. септембра 1787. године. Козаци у саставу Немачко-банатског пешадијског пука и Шајкашке флотиле нашли су се у Банатском армијском корпусу фелдмаршала Вартенслебена. Главнина ових трупа налазила се код Мехадиде а остатак је чувао границу према Србији, од Панчева, преко Ковина, Старе Паланке, Беле Цркве и Молдове до Жупанека. Но, непривикнути на аустријску дисциплину и незадовољни повластицама и припадностима, козаци су све више дезертирали, придружујући се руским, па чак и турским трупама. Тако су с наших простора постепено ишчезли потомци Гогољевог Тараса Буљбе.

Запорошци

Реч козак први пут се јавља 1303. године као синоним за стражара или извидника. У времену од 15. до 17. века, на кримско-татарском језику козацима је називана нижа класа, без обавеза, изузев учешћа у војним походима. Овај израз прихваћен је у руском језику за лаког коњаника. У 17. веку, коначно, козацима су названи граничари на јужним границама Руског царства. На турском, иначе, „казак“ означава слободног, независног човека, пустолова и луталицу.

Назив „сеч“ потиче од дрвених палисада којима су били ограђени бивак и штаб козачке војске. Козаци су уместо назива „сеч“ каткад користили и нама познати израз „паланка“. Но, од 18. века паланкама су назване читаве области запорошке војске. Често се среће и синоним „кош“, запорошки кош вуче порекло од турског назива за номадско насеље и у ширем смислу је означавао целокупно подручје запорошке војске.